

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ СУТНОСТІ ФІНАНСОВИХ ІНСТРУМЕНТІВ ЯК ТЕОРЕТИЧНОЇ КАТЕГОРІЇ

У статті розглядаються дискусійні аспекти теорії фінансових інструментів з урахуванням національних та міжнародних стандартів бухгалтерського обліку, а також правового змісту досліджуваної фінансової категорії.

Ключові слова: фінансові інструменти, фінансові активи, фінансові зобов'язання, фінансовий ринок, цінні папери.

На сьогодні господарська діяльність підприємств неможлива без використання фінансових інструментів, що є запорукою її успіху, стабільності та ефективності. До фінансових інструментів зараховують різноманітні види ринкового продукту фінансової природи, які є засобом перерозподілу фінансових ресурсів.

Теоретичні аспекти сутності фінансових інструментів досліджувалися у працях багатьох вітчизняних науковців, найбільш відомими серед яких є публікації І. Бланка, М. Войнаренка, О. Данілова, В. Ходаківської, В. Шелудько та ін. Утім залишається дискусійним питання тлумачення економічної сутності фінансових інструментів. Тож, метою статті власне і є окреслення такого визначення категорії "фінансові інструменти", яке б найбільш повно відповідало їхній економічній сутності.

Для досягнення цієї мети варто розглянути питання в історичній ретроспективі. Ті чи інші форми торгівлі фінансовими зобов'язаннями, на думку вчених, виникли щонайменше до часів Римської імперії. Фінансові зобов'язання, які можна вважати прообразом сучасних фінансових інструментів, існували ще в середні віки, і найвідоміший приклад – зобов'язання італійських міст-держав. Серйозним аргументом на користь ринку фінансових інструментів як додаткового каналу мобілізації коштів є наявність багатьох можливостей фінансування різноманітних проектів, вибору шляхів і способів прибуткового вкладання, а також динамічність переміщення фінансових ресурсів відповідно до поточних потреб господарства.

Згідно з тлумаченням, наведеним у фінансовому словнику, фінансовий інструмент – це будь-який контракт, результатом якого стає поява певної статті в активах однієї його сторони та статті в пасивах іншої. Розрізняють інструменти грошового ринку та інструменти ринку капіталів [2]. Також фінансові інструменти визначаються як різноманітні види ринкового продукту фінансової природи; цінні папери, грошові зобов'язання, валюта, ф'ючерси, опціони та ін.

Відповідно до іншого визначення фінансові інструменти – це збірне поняття, яке позначає будь-які документи в письмовій формі, що мають грошову вартість або засвідчують грошові операції [4]. Застосування фінансових інструментів є основою діяльності фінансових інституцій.

У вітчизняному законодавстві категорії "фінансовий інструмент" присвячено порівняно небагато уваги. Серед усіх видів законодавчих актів та нормативних документів варто виділити Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 13 "Фінансові інструменти" (далі – П(С)БО 13), яке визначає методологічні засади формування в бухгалтерському обліку інформації про фінансові інструменти та її розкриття у фінансовій звітності [1].

Норми цього стандарту в обов'язковому порядку застосовують підприємства, організації та інші юридичні особи незалежно від форми їх власності (крім бюджетних установ). Згідно з П(С)БО 13, фінансовий інструмент – це контракт, який одночасно зумовлює виникнення (збільшення) фінансового активу в одного підприємства і фінансового зобов'язання або інструменту власного капіталу в іншого [1].

Фінансові інструменти в бухгалтерському обліку України поділяються на фінансові активи, фінансові зобов'язання, інструменти власного капіталу і похідні фінансові інструменти.

До фінансових активів належать: грошові кошти, не обмежені для використання, та їх еквіваленти; дебіторська заборгованість, не призначена для перепродажу; фінансові інвестиції, що утримуються до погашення; фінансові активи, призначені для перепродажу; інші фінансові активи. Згідно з П(С)БО 13, до фінансових активів, призначених для перепродажу, належать фінансові активи, придбані з метою подальшого продажу для отримання прибутку від короткотермінових змін їхньої ціни та/або винагороди посередника.

Фінансові зобов'язання включають ті, які призначені для перепродажу, та інші фінансові зобов'язання. Відповідно до П(С)БО 13, фінансове зобов'язання – контрактне зобов'язання: а) передати грошові кошти або інший фінансовий актив іншому підприємству; б) обмінятися фінансовими інструментами з іншим підприємством на потенційно не вигідних умовах. Фінансове зобов'язання, призначене для перепродажу, – таке, яке виникає внаслідок випуску фінансового інструменту з метою подальшого продажу для отримання прибутку від короткотермінових коливань його ціни та/або винагороди посередника.

До інструментів власного капіталу належать прості

акції, частки та інші види власного капіталу.

Похідний фінансовий інструмент – це фінансовий інструмент, розрахунки за яким провадитимуться у майбутньому; його вартість змінюється внаслідок змін відсоткової ставки, курсу цінних паперів, валютного курсу, індексу цін, кредитного рейтингу (індексу) або інших змінних, що є базисними; який не потребує початкових інвестицій. Похідні фінансові інструменти включають ф'ючерсні контракти, форвардні контракти та інші похідні фінансові інструменти.

Проте, як відомо, стандарти обліку в Україні і світі мають певні розбіжності, які поширюються також і на поняття фінансових інструментів, їх класифікацію, методи обліку. Так транснаціональні компанії та компанії, що залучають іноземне інвестування у своїй діяльності, використовують так звані Міжнародні стандарти фінансової звітності (МСФЗ). Передумовою виникнення МСФЗ стало активне зародження і розповсюдження у ХХ ст. транснаціональних корпорацій, коли з'явилася необхідність складати звітність (об'єднуючи показники бухгалтерських балансів компаній з різних країн світу), зрозумілу всім іноземним інвесторам. Тому основна ідея МСФЗ має слугувати уніфікації звітності таких компаній.

У 1973 р. громадські бухгалтерські й аудиторські організації провідних країн світу (зокрема Австралії, Великобританії, Німеччини, Канади, США, Франції) створили міжнародну професійну, неурядову організацію – Комітет з Міжнародних стандартів фінансової звітності (КМСФЗ) (International Accounting Standards Committee, IASC), який почав розробляти і пропагувати принципово нову систему документів, що регламентують бухгалтерську звітність. Уже в середині 1990-х років МСФЗ відіграють дедалі важливішу роль на найбільших світових ринках. Так Міжнародна організація комісій з цінних паперів (IOSCO) рекомендувала використовувати МСФЗ для міжнародного лістингу. Активно підтримав впровадження стандартів Базельський комітет з банківського нагляду. До грудня 1998 р. була завершена робота зі створення “основного комплекту” стандартів (наразі їх діє 37).

В основу МСФЗ покладено теорію англо-американської школи обліку, ідея якої полягає у віддзеркаленні насамперед економічного змісту фактів господарського життя і стану підприємства загалом. Саме це визначає підходи МСФЗ до кваліфікації основних облікових категорій: активів, зобов'язань, доходів, витрат, прибутку, капіталу, а також до оцінки елементів звітності. Україна ж історично належить до так званої континентально-європейської школи, теоретичну основу якої складає орієнтація на правовий зміст фактів, що відображає звітність. Цій школі властива залежність облікової методології від правових норм. Такі відмінності легко пояснити на простому прикладі. Так в Україні критерієм визнання активу виступає об'єм юридичних прав на нього. Якщо майно належить підприємству на основі права власності, воно автоматично входить до складу активів, а з економічного погляду основним критерієм визнання активу є його здатність принести підприємству доходи (або скорочувати витрати), незалежно від наявності права власності на нього.

Основними МСФЗ, що регулюють облік та обіг фінансових інструментів, є МСФЗ 32 “Фінансові інструменти: розкриття і подання” та МСФЗ 39

“Фінансові інструменти: визнання та оцінка”. За визначенням, сформульованим у §11 МСФЗ 32, фінансовий інструмент (financial instrument) – це будь-який договір, у результаті якого одночасно виникають: фінансове зобов'язання або пайовий інструмент в однієї сторони і фінансовий актив – у іншої. При цьому варто зауважити, що йдеться про договірні відносини і, що важливо, – про активи та зобов'язання саме фінансові. Адже договірні відносини встановлюються за будь-якої угоди, але далеко не кожна передбачає зобов'язання фінансового характеру, – вони можуть бути і нефінансовими. А якщо немає фінансових зобов'язань в однієї сторони угоди, то немає і фінансових активів у іншої. Отже, предмет операції – актив у однієї сторони і зобов'язання на балансі іншої – фінансовим інструментом не є. Договірні відносини і фінансова складова в розрахунках – це ознаки, за якими розпізнається фінансовий інструмент.

Так, наприклад, акція є фінансовим активом на балансі інвестора і водночас – пайовим інструментом (фінансовим зобов'язанням) на балансі емітента. Облігація – це фінансовий актив на балансі утримувача і фінансове зобов'язання – на балансі емітента. Вексель – фінансовий актив на балансі його утримувача і фінансове зобов'язання – на балансі особи, яка його підписала. У всіх цих випадках наявні договірні відносини, на яких ґрунтується фінансове право однієї сторони і фінансове зобов'язання або капітал – іншої сторони, а отже, йдеться про фінансові інструменти.

Дебіторська заборгованість як право на отримання грошових коштів є фінансовим активом, адже на балансі дебітора у результаті операції виникло відповідне фінансове зобов'язання. У цьому випадку дебіторська заборгованість на балансі кредитора і кредиторська заборгованість (зобов'язання) на балансі дебітора – це фінансові інструменти.

Не є фінансовим інструментом золоті, платинові й інші зливки з дорогоцінних металів, незважаючи на їхню високу ліквідність, бо вони не несуть у собі договірного права, принаймні поки рахуються на балансі як такі.

Матеріальні активи (основні засоби, запаси тощо) і нематеріальні активи, попри те, що ті й інші потенційно несуть у собі економічні вигоди (і навіть цілком імовірно – фінансові), не можуть визнаватися фінансовими інструментами з тієї самої причини: відсутність на цей момент договірних відносин. Тобто компанія, що контролює ці активи, не має права на отримання грошових коштів чи інших фінансових активів, доки права на володіння ними не будуть передані будь-якій іншій стороні, в якій, як наслідок, виникне відповідне фінансове зобов'язання.

Ті самі обставини (відсутність договірних відносин) не дають змоги зарахувати до фінансових інструментів податкові зобов'язання та податкові активи, бо виникають вони з чинного законодавства, а не з договору суб'єктів, які діють у цьому законодавчому полі. Проте податки, що повинна сплатити компанія через свого постачальника або іншого контрагента, з яким її пов'язують договірні відносини, цілком відповідають визначенню фінансового інструменту.

Усі облікові елементи, що кваліфікуються як фінансові інструменти і підпадають під дію МСФЗ 32 та МСФЗ 39, поділяються згідно з МСФЗ 32 на три

класи:

- фінансові активи (financial assets);
- фінансові зобов'язання (financial liabilities);
- інструменти власного капіталу, або у термінах МСФЗ – пайові інструменти (equity instruments).

Очевидною відмінністю від П(С)БО 13 є те, що похідні фінансові інструменти не виокремлюють, вони входять до складу фінансових активів підприємства.

Фінансові активи варто розглянути детальніше. До них, згідно з §11 МСФЗ 32, належать:

- а) грошові кошти;
 - б) пайові інструменти інших компаній, що утримуються на балансі компанії (такі акції та договори про участь у капіталі інших компаній є фінансовими активами на балансі інвестора, а на балансі емітента – інструментами власного капіталу);
 - в) договори, що дають право:
- на отримання грошових коштів чи інших фінансових активів від іншої компанії;
 - на обмін фінансових активів чи фінансових зобов'язань з іншою компанією на потенційно вигідних для цієї компанії умовах.

Так дебіторська заборгованість, від погашення якої компанія отримує грошові кошти, цінні папери тощо, є фінансовим активом, а дебіторська заборгованість, що утворена в процесі бартерного обміну внаслідок перерахування авансів і попередньої оплати, фінансовими активами не вважається.

Фінансовим активом також є дебіторська заборгованість, яка утворилася внаслідок видачі іншій стороні позики, що очікується у грошовій або будь-якій іншій формі, яку можуть мати фінансові активи.

д) договір, виконати який компанія повинна наданням іншій стороні власних пайових інструментів і який при цьому є:

- непохідним інструментом, за яким у компанії може виникнути обов'язок отримати змінну кількість власних пайових інструментів. Одним із прикладів є обов'язок компанії-емітента викуповувати власні привілейовані акції на першу вимогу їх утримувачів. Оскільки викуповуються вони за поточною ринковою ціною, то кількість привілейованих акцій, які на момент здійснення такої операції будуть викуплені, заздалегідь не обумовлюється. Фінансовим активом у такому разі може бути дебіторська заборгованість, яка утворюється, якщо гроші на рахунки акціонерів вже перераховані, а передача від них акцій ще не відбулася. Але йдеться не про вже викуплені акції, які фінансовими активами не є;
- похідним інструментом, розрахунок за яким буде чи може бути здійснений у будь-який спосіб, відмінний від обміну фіксованої суми грошових коштів або певної кількості будь-яких інших фінансових активів на фіксовану кількість власних пайових інструментів. Похідний інструмент є фінансовим активом утримувача, але не емітента. У ньому вони (похідні інструменти, що передбачають передачу фіксованої суми грошових коштів або інших фінансових активів за фіксовану кількість власних пайових інструментів компанії) не відображаються. Але емітент відображає на своєму балансі лише інструменти, від яких ті є похідними: емітовані ним акції та облігації. Тому що похідні інструменти (ф'ючерси, опціони) не мають номіналу, а вартість виникає лише, коли вони

реалізуються. Після чого і стають фінансовими активами сторони, що їх придбала.

Фінансовий актив визнається тоді і лише тоді, коли компанія стає стороною за договором щодо такого інструменту. При цьому зовсім не обов'язково, щоб договір укладався у письмовій формі або таку форму мав сам інструмент [1].

Якщо розглядати категорію “фінансовий інструмент” з точки зору функціонування власне фінансового ринку, то слід зауважити певні особливості щодо її тлумачення. За визначенням вітчизняних дослідників В. Ходаківської та О. Данилової, фінансові інструменти – це різноманітні фінансові документи, які обертаються на ринку, мають грошову вартість і за допомогою яких здійснюються операції на фінансовому ринку [4].

До товарів фінансового ринку належать грошові кошти та цінні папери. Головним критерієм, відповідно до якого певні грошові документи вважають цінними паперами, а інші – ні, є законодавче закріплення переліку цінних паперів. У більшості країн існують нормативні правові переліки цінних паперів, тобто переліки грошових документів, які мають юридичний статус цінного папера.

Основним законом, що регулює відносини, які виникають під час розміщення, обігу цінних паперів і провадження професійної діяльності на фондовому ринку, є Закон України “Про цінні папери та фондовий ринок” [3].

Цей закон містить визначення категорії “фінансові інструменти”, яке також ототожнює поняття “фінансові інструменти” та “цінні папери”: “фінансові інструменти – це цінні папери, строкові контракти (ф'ючерси), інструменти грошового обігу, відсоткові строкові контракти (форварди), строкові контракти на обмін (на певну дату в майбутньому) у разі залежності ціни від відсоткової ставки, валютного курсу чи фондового індексу (відсоткові, курсові чи індексні свопи), опціони, що дають право на купівлю або продаж будь-якого із зазначених фінансових інструментів, у тому числі тих, що передбачають грошову форму оплати (курсів та відсоткові опціони)”.

Стаття 3 Закону дає таке трактування цінних паперів: “Цінні папери – це документи встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчують грошові або інші майнові права, визначають взаємовідносини особи, яка їх розмістила (видала), і власника та передбачають виконання зобов'язань згідно з умовами їх розміщення, а також можливість передачі прав, що впливають із цих документів, іншим особам” [3].

В Україні у цивільному обороті можуть перебувати як пайові, так і інші види цінних паперів. Зупинимось на них більш докладно.

Пайові цінні папери посвідчують участь їх власника у статутному капіталі (крім інвестиційних сертифікатів), надають йому право на участь в управлінні емітентом і отримання частини прибутку, зокрема у вигляді дивідендів, та частини майна у разі ліквідації емітента. До пайових цінних паперів належать: а) акції; б) інвестиційні сертифікати.

Боргові цінні папери – цінні папери, що посвідчують відносини позики і передбачають зобов'язання емітента сплатити у визначений термін кошти відповідно до зобов'язання. До боргових цінних паперів належать: а) облігації підприємств; б)

державні облигації України; в) облигації місцевих позик; г) казначейські зобов'язання України; г) ощадні (депозитні) сертифікати; д) векселі.

Іпотечні цінні папери – цінні папери, випуск яких забезпечено іпотечним покриттям (іпотечним пулом) та які посвідчують право власників на отримання від емітента належних їм коштів. До іпотечних цінних паперів належать: а) іпотечні облигації; б) іпотечні сертифікати; в) заставні; г) сертифікати ФОН.

Приватизаційні цінні папери – це цінні папери, які посвідчують право власника на безоплатне одержання у процесі приватизації частки майна державних підприємств, державного житлового фонду, земельного фонду.

Похідні цінні папери – цінні папери, механізм випуску та обігу яких пов'язаний з правом на придбання чи продаж протягом терміну, встановленого договором, цінних паперів, інших фінансових та/або товарних ресурсів.

Товаророзпорядчі цінні папери – цінні папери, які надають їхньому держателю право розпоряджатися майном, вказаним у цих документах.

Отже, можна зробити висновок, що фінансові інструменти – це певною мірою права на ресурси (активи), які повинні відповідати таким вимогам: вільний обіг (здатність купуватися та продаватися на ринку, виступати як самостійний платіжний інструмент, що полегшує обіг інших товарів); доступність (можливість бути об'єктом усіх видів угод (позики, дарування, зберігання тощо)); стандартність (випуск однорідними серіями, класами тощо); документальність (повинні містити передбачені законодавством реквізити, відсутність будь-якого з них вказує на їх недійсність); регулювання і визнання державою (мають регулюватися та бути визнані державою як передумова довіри до них); ліквідність (здатність бути швидко реалізованими без істотних втрат для тримача); ризик (можливість втрат, що пов'язані з інвестиціями у фінансові інструменти).

Список літератури

1. Войнарченко, М. П. Міжнародні стандарти фінансової звітності та аудиту [Текст] / М. П. Войнарченко. – К. : ЦУЛ – 2010. – 488 с.
2. Загородній А. Г. Фінансовий словник [Текст] / А. Г. Загородній, Г. Л. Вознюк, Т. С. Смовженко. – 4-те видання, випр. та доповн. – К.: Т – во „Знання”, КОО; Л.: Вид – во Львів. банк. ін – ту НБУ, 2008 р. – 566 с.
3. Про цінні папери та фондовий ринок [Текст] : закон України від 23.02.2006 № 3480-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 31. – Ст. 268.
4. Ходаківська В. П. Ринок фінансових послуг [Текст] : навч. посіб. / В. П. Ходаківська, О. Д. Данілов. – Ірпінь : Академія ДПС України, 2005. – 501 с.

РЕЗЮМЕ

Говорушко Тамара

Проблемные аспекты сущности финансовых инструментов как теоретической категории

В статье рассматриваются дискуссионные аспекты теории финансовых инструментов с учётом национальных и международных стандартов бухгалтерского учёта и правового содержания исследуемой категории.

RESUME

Hovoruchko Tamara

Problematic aspects of the nature of financial instruments as a theoretical category

The article deals with controversial aspects of the theory of financial instruments in accordance with national and international standards of accounting and legal content of the studied categories.

Стаття надійшла до редакції 04.04.2012 р.